

PROTESTANTENES HEKSEJAKT

100års jubileet for Martin Luther i 1617 resulterte i klappjakt på hekser over hele Norge

Rune Blix Hagen, historiker, UiT

(Trykt under vignetten «Med andre ord» i *Klassekampen*, lørdag 4. november 2017: 40-41).

Etter at den dansknorske lovgivningen mot trolldom ble lansert i oktober 1617 økte antallet av hekseprosessene voldsomt i begge rikene. Både såkalte trollkvinner og noen trollmenn ble dømt til il og bål for grov trolldomskriminalitet. Utryddelse av trollfolk var et samfunnsansvar, gikk det fram av lovteksten, som kom ut i forbindelse med 100års feiringen for Martin Luthers teser.

Gjennom lovens ordre fikk alle fyrsterikets tjenestemenn pålegg om å lete opp trollfolk og bringe dem inn for det dansk-norske rettsapparatet. Dersom det kunne bevises at disse hadde inngått kontrakt med Satan og gjort bruk av djevelske kunststykker, da skulle de straffes på det hardeste, noe som betydde dødsstraff ved ild og bål. Slik ble hekseforfølgelse gjort til et offentlig anliggende i Danmark og Norge.

Trolldom ble ut fra dansknorsk lovgivning definert som en alvorlig synd mot Gud, naturen, staten og menneskeheten. Lovparagrafene var rettferdiggjort direkte ut fra Det gamle testamentet, fra Mosebøkene. Derfor sier vi gjerne at dom og straff i dansknorske trolldomssaker bygger på mosaisk rett, det vil si på dekalogen, bedre kjent som de ti bud. Trollfolk syndet grovt mot den viktigste delen av budene, nemlig den første bolken som handler om forholdet til Gud.

Trolldomsvirksomhet kunne oppfattes som en majestetsfornærmelse av selve guddommen og dens jordiske representanter. Hekseri betydde gudsopprør og framsto som den verste form for avgudsdyrkelse. Med viten og vilje sluttet trollfolkene seg til djevelens opprør mot Gud. Dersom ikke øvrigheten gjorde noe med tidens store invasjon av hekser, ville Gud kollektivt straffe land og folk. For å mildne Guds brennende vrede krevdes det et krafttak mot alle som tjente Satan. Ved å slå til mot heksenenes ondskap kunne myndighetene blidgjøre den allmechtige. Det er ut fra denne religiøse oppfatningen med Bibelens sterke innflytelse på strafferetten at vi må forstå hekseforfølgelsen.

Det grunnleggende religiøse skisma i Europa på midten av 1500-tallet med påfølgende oppsplitting i militante religiøse retninger har hatt betydning både for lovgivning og

prosessintensiteten. Tilknytningen til ulike trosretninger skapte militante fronter som var på vakt mot alle typer syndefull atferd og avvik. Hekseprosessenes økte omfang kan altså relateres til stikkordene ortodoksi, konfesjonalisering (dyp splittelse mellom religiøse trosretninger) og fundamentalistisk statsreligion. Den «sanne» oppfatningen, ikke minst innenfor luthersk ortodoksi, gikk ut på at alle typer magi i siste instans hadde sitt opphav hos Satan.

Hvis ikke presteskapets formaninger om evig fortapelse, svovel og helvetesild skremte menneskene fra å anvende spådomskunst og helbredende magi, tok man i bruk hardere midler mot slike folk. Et viktig aspekt med den nye trolldomsforordningen fra 1617 var at alle typer magi ble kriminalisert. Den lutherske ortodoksien som fikk sin glanstid i Norden utover 1600-tallet var særlig opptatt av at embetsmenn måtte slå til mot de såkalte «kloke mennesker» som behersket det loven beskrev som «hemmelige kunster» og som var trollfolks «første alfabet».

Selv om trolldomsforfølgelsen hadde pågått en periode i både Danmark og Norge, førte 1617-forordningen til et klart oppsving i prosesshyppighet i begge landene. Nærmere halvparten av kjente hekseprosesser i Danmark fant sted i perioden 1617 til 1625. Et økt antall heksebål fulgte i kjølvannet av trolldomsloven også i Norge. Ekstra ille var langs små kystvær i Øst-Finnmark der minst ti kvinner ble brent på bål etterjulsvinteren 1621 med henvisning til 1617-lovgivningen.

Bakgrunnen for trolldomsforordningen er knyttet til konsolideringen av den lutherske ortodoksien i rikene. I forbindelse med at det var gått 100 år siden Martin Luther offentliggjorde sine 95 teser mot avlatshandelen og annet misbruk innen den katolske kirke, vil sentrale kirkeledere markere begivenheten i Danmark-Norge med en jubelfest. Det skulle være en glede fest for den ene, sanne og rene lære og dens triumf overfor ikke bare «papistiske» strømninger, men også overfor kalvinistiske elementer, og de ofte omtalte kryptokalvinistene. Et moment med denne feiringa mot slutten av oktober i 1617 var utsendelse av flere morallover for å bekjempe befolkningens syndefulle liv og dermed motvirke Guds «fortørnelse».

Den moralske lovgivningspakken fra oktober 1617 inkluderte ikke bare trolldomsforordningen, men dessuten lover mot unødige kostnader ved bryllupsfeiringer, løsaktighet og en lov som omhandlet klesdrakter, det vil si rettet mot tidens overdrevne pynte- og motesyke. Denne moralske innstramningen ble kort tid etter fulgt opp med en forordning mot utagerende atferd med fyll og spetakkel ved kroene i landene.

I tillegg til å benytte begivenheten til å disiplinere og sivilisere befolkningen, skulle feiringen av Wittenbergtesene skje gjennom jubelgudstjenester i alle kirkene og ved Universitetet i København. Reformasjonsdagen som den siste dagen i oktober har vært holdt i hevd helt fram til vår tid og feires fortsatt i protestantiske land i Europa. Enkelte bekymrede personer har jo i det siste forsøkt å gjenopplive Reformasjonsdagen som et alternativ til den smule hedenske Halloween-feiringen. I 2017 var tirsdag 31. oktober gjort til nasjonal fridag over hele Tyskland for å markere 500-års-jubileet for tesene.

Jubelfesten i 1617 tok til i København 31. oktober og gikk over flere dager. Først og fremst var dette en fest ved universitetet og kirkene i København, selv om dagen har vært feiret andre steder i Danmark og blant annet ved Nidarosdomen i Trondheim. Kongen, Christian IV, hans danske Riksråd og Danmarks fremste teologer deltok i festlighetene. Vi kan snakke om at den høytidelige takksigelsesfesten innleder et kirkehistorisk tidsskille. Langt på vei var formålet å kanonisere ortodoksiens Luther-oppfatning, og den markerer således en religiøs innstramning i rikene, noe blant annet trolldomsforordningen er et slående uttrykk for.

«Reformasjonsjubileet i 1617 satte fart i ensrettingen av tankelivet i Danmark-Norge», oppsummerer historikeren Øystein Rian i sin del av rikenes felleshistorie. For øvrig var oktoberfeiringen i 1617 den første gang man feiret et større jubileum i rikene. Initiativet til minnefesten var ikke et rent dansk påfunn, men kom fra Universitetet i Wittenberg i april samme år. Budskapet gikk ut på at 31. oktober 1617 skulle gjøres til en seiersfest for Luther og hans trofaste disipler over hele Europa.

I dansk og norsk trolldomsforskning har det vært lagt vekt på at den nye trolldomsforordningen var tuftet på moderne demonologisk tenkning gjennom at den sondret mellom ulike former for trolldomskriminalitet, men samtidig gjorde det klart at Satan sto bak både den hvite og svarte magien. Magi og trolldom var oppfattet som en viktig del av et omsegripende satanistisk komplott.

Den sittende kongen, Christian IV, fryktet trollfolk og gjorde felles sak med de fremste kirkelederne i Danmark i en samordnet bekjempelse av djevelens håndlangere. Professor i teologi ved Universitetet i København og biskop over Sjælland fra 1615, Hans Poulsen Resen, var den ledende personen bak utformingen av trolldomsforordningen. Gjennom et brev til alle biskoper i Norge, Danmark og Island i september 1617 sto Resen fram som initiativtaker til gledes- og minnefesten høsten 1617. I kraft av sin sentrale stilling satt han som hele den dansknorske kirkens primas i perioden fra bispeinnsettelsen i 1615 til sin død i 1638.

Et hovedanliggende for Resen var kampen mot den hvite magien og de såkalte kloke folkene. Ikke bare de som drev med helbredende ritualer og magi skulle straffeforfølges, men i tillegg deres kunder, definert som «trollfolkets medvitere» i loven. Dessuten var det maktpåliggende både for den protestantiske monarken og biskopen å gjøre utryddelse av trollfolk til et offentlig anliggende med offentlig påtale i saker som gjaldt denne typen kriminalitet. Den lokale øvrigheten skulle angi, tiltale og straffe forbryterne. Og som det framgår av lovteksten, risikerte rettsmyndighetene streng straff dersom de tok for lett på oppgaven.

Av de arkivdokumentene vi har til rådighet ble forordningen lest ved lagtingssamlinger i Finnmark våren 1620, men vi vet ikke nøyaktig når den ble mottatt ved lokaladministrasjonen i Vardø. Arkivet etter lensadministrasjonen viser bare til dokument nr. 62 og har ingen datering. Interessant nok er dokumentet innført i arkivregistret med tittelen *om signekoner och trolldfolk och deris medvidere*, til tross for at selv ordlyden i teksten faktisk er kjønnsnøytral. Arkivinnførselen ser ut til å være gjort av sorenskriver Niels Jensen Saell.

Forkynnelsen av lovparagrafene mot trolldom ved tingstedet Omgang på Nordkinnhalvøya lørdag 13. mai 1620 ble umiddelbart etterfulgt av en alvorlig trolldomssak. Kongens fogd stevnet og tiltalte samejenta Karen Eddisdatter for en rekke forhold som angikk både løsaktighet, svart magi og mest skremmende av alt; djevlepakt. Etter vitneavhør, vannprøve og tilståelse lød aktors påstand på dødsstraff. Sammen med tinget og med lagmannens samtykke, dømte sorenskriveren henne til ild og bål som straff for hennes slemme lærdom og grove misgjerninger. Dommen ble rettfærdiggjort ved henvisning til Hans Kongelige Majestets forordning om trolldomskunst.

Ved de mange trolldomsprosessene som fulgte utover 1600-tallet i Finnmark ble det ofte henvist til 1617-forordningen, gjerne supplert med henvisning til Guds lov som hjemmel for tiltale og straff. Trolldomsforordningen sto ikke for starten på hekseforfølgelse i verken i Finnmark eller i Norge, men bidro til å intensivere jakten betraktelig. Over 300 mennesker i Norge, de aller fleste kvinner, mistet livet som følge av regimets klappjakt på trollfolk delvis initiert av jubelfeiringen høsten 1617.